

Tóth Csilla

Történeti tudatregény

Spiró György: Tavaszi Tárlat

Spiró György új regénye érdekes és fontos, bár nem minden részletében sikerült művészi kísérlet. Törekvése szerint mentalitástörténeti tanulmány, művészi eszközei szerint történeti tudatregény. A mentalitástörténeti tanulmány következtetése, hogy a Kádár-rendszer öncsaláson és felejtésen alapult, ezt eddig is tudtuk. Ami új és igazán értékes a műben, az az a kérdés, hogyan léptek működésbe ezek a tudati mechanizmusok, és hogyan váltak cselekvésformáló erővé. Igazi témája nem 1956, az író figyelme az azt követő eseményekre irányul. A kérdésfelvetés egyszerre igényli a példázatot és a realiztikus tudatábrázolás eszközeit.

Középpontjában a létrejövő Kádár-rendszer kisemberének tudata áll, és ezzel együtt a rendszer legitimációjának a problémája. Ezt az összetett kérdést egy szereplő nézőpontjából ábrázolja, ami kizárja az egyébként korszerűtlen történelmi tablót vagy a többszólamú nagyregény megvalósulását. Viszont tág teret nyit a történelmi esemény és a mindenkori kisember viszonyának parabolisztikus ábrázolására. Spiró ismert törekvése a hitelességre, a történeti források iránti szenvedélye most is újsághírek, valódi események köré építi a cselekményt, s ezek az történések nem a forradalomhoz (hiszen abból a hős kimaradt), hanem a forradalom utáni megtorláshoz kapcsolódnak. Lényeges, hogy a hős *ezeknek* a folyamatoknak a részese. A történelmet, a megtörténtet Fátray Gyula életében a fenyegető, majd elejtett koncepciók per és az 1957-es május elsejei felvonulás képviseli.

„Hősünk” (a mi hősünk, a miénk, azoké, akik itt vagyunk) így olyan antihős, aki nem vett részt az eseményekben, majd a nem cselekvés filozófiáját tette magáévá, és meg van győződve az új hatalommal szembeni ártatlanságáról, valamint filozófiájának a túlélés szempontjából való tökéletes helyességéről. Abban hisz, hogy kimaradhat a történelemből: ezt jelképezi az aranyérműtét és a forradalom kitörésének groteszk egybeesése. A politikai passzivitás, a rendszer kérdőjelek nélküli elfogadása a túlélés biztos módjaként jelenik meg tudatában.

A parabola második lényeges összetevője, hogy hősünk a menni vagy maradni dilemmájában a maradást választotta. A regény idejében Fátray lábadozása pontosan arra az időszakra esik, amikor a határok még nyitottak voltak. Az emigráció csak a kevesek, a bátrak sorsalternatívájaként merül fel a műben, az anyagi, magánéleti sikeressége és többlettudása révén a valóságtól kellőképpen eltávolított ügyvéd fiának az alakjában.

A hősformálást a történelmi eseményekhez való viszony határozza meg. Látszólag ez az elv érvényesül a parabolyszerű karakterépítés harmadik összetevőjében is: olyan hősről van szó, aki elfogadja, jelenlétével legitimálja a rendszert, s ezt a felvonulási menetbe való bekapcsolódása jelképezi. Az addigi formálási elvnek viszont ellentmond, hogy a május elsejei felvonulás a mű világában nem a mindig konkrét döntési helyzetekben megmutatkozó valóságos esemény, hanem a regény egyik központi kérdésének, a legitimáció erőteljes szimbólumaként jelenik meg.

A regény másik fontos művészi eszköze a realiztikus tudatábrázolás: a mű a kialakuló Kádár-rendszer és az azt éltető kisember tudata találkozásának jellegzetes megvalósulásait kutatja. Műfaját tekintve történeti tudatregény. A magánéleti aspektusok csak a rezsimre való lehetséges reagálás (kitörés vagy kritikátlan folytatás) szempontjából érdekesek: a feleséggel nem lehet disszidálni, a fiú mulysága, akaratgyengesége apja mentalitásának hú tükörképe.

A példázatszerűség szempontjából túlságosan egyértelmű szimbólumokat (pl. a tyúk megölése, az apa-fiú viszony, a szembetegség motívuma) sikeresen ellenpontozza a regény narratív struktúrája, melynek középpontjában a Kádár-korszakot legitimáló, „jámbor” kommunista tudatának ábrázolása áll. A történeti tudatregény művészi szempontból legerősebb eszközei a fokolizáció finom átcúsztatásával a hős tudatának megkettőzése, és ezzel egyidejűleg önreflexiójának, valóságérzékelésének elbizonytalanítása. A regény másik lényeges, de kevésbé újszerű formáló elve a hatalom által átformált tudat megjelenítése, a fenyegetettségben tartás eszközeinek, a koncepciós perek, a káderéletrajzok sémáinak nyelvben, világértelmezésben való megjelenítése.

Jó példa erre Fátroy munkába való visszatérésének jelenete. Amikor újra megjelenik a munkahelyén a kollégák ugratása („Tudjuk, hogy disszidáltatok, hiába is tagadod...” 37.) egy pillanat alatt koncepciós perbe vált át. A kedélyes viccelődés nem a hős későbbi perbe fogásának előreutaló eleme, hanem a hatalom büntetőmechanizmusainak tudatba való beépültségét, elsajátítását tükrözi. Az elbeszélő minimális jelenlétére korlátozott, több személy részvételével lefolytatott, egyre fenyegetőbbé váló beszélgetés rövid, szaggatott mondatai politikai perré, bűnvádi eljárásá épülnek fel, valóság és fikció megkülönböztethetetlenül válik. Kevésbé erőteljes hatású jelenet, de hasonlóképpen a kulturális minta és tudat kapcsolatát tematizálja a párttitkárral folytatott beszélgetés, Fátroy idézett monológja a káderéletrajzok mintáját követi („Elmondta: náluk a családban egyik ágról sem volt vallásos senki, nem jártak zsinagógába... Az ő szülei magániparosok voltak, szűcsök, szorgosak és nagyon szegények...” 76.). E szempontból a regény egyik gyenge pontja, amikor a kulcsszereplőről (Szász Lali) többlettudással bíró elsődleges elbeszélő és nem a hős él a koncepciós per vallomásainak szöfordulataival („Kandó Laci igazolóbizottsági tárgyalásán ismerte meg a népbíró dr. Szász Lajost 45 nyarán.” 192.). Ez a rész ellentmond a regény narratív koncepciójának, melyet már a koncepciós pert idéző jelenettől kezdődően a hős személyének megkettőződése (egy olyan Fátroy, aki bűnös, mert részt vett a forradalomban) jellemez. A fokolizáló, a hős munkahelyéről való eltanácsolásával kezdődően már nem egyszerűen az eseményeket (perét), hanem önmagát vizsgálja, így a fokolizált tárgy megkettőződik. A kezdetben figurális, a történéseket a hős szemével figyelő elbeszélő egyre inkább átadja a helyét a megfigyeltre és megfigyelőre oszló hősnek. Az elsődleges elbeszélői közlés ilyenkor tisztán a hős mozgásának közvetítésére korlátozódik („Átment a presszóba.”), ami gyakran váltakozik a szereplő saját, környezetére vonatkozó, másodlagos elbeszélőként megfogalmazott kijelentéseivel („Két férfi jött be a presszóba, leültek a felső szinten... Titkosrendőrök, engem figyelnek” 194.) és önreflexióival („Na ne. Lassan beleőrülök.” 194.). A hős saját érzékleteire és a valóságra vonatkozó kognitív megállapításai folyamatosan elbizonytalanítva jelennek meg („Pár pillanatra elaludhatott, mert lebukott az asztalra.” 193.), („Odabenn mintha most több munkásör és civil örködött volna, mint három nappal korábban. Lehetetlen, rémeket látok.” 173.) vagy („Most mintha nem beszélt volna senki. Nem nézett rá senki. Az asztaloknál éppen úgy ettek, hogy éppen öfeléje nem fordultak. Ők nem is hallhatták.” 131.) A hatalom fenntartásának sémáit átvevő tudat önmagát is a hatalom szemével, bűnös-ként, gyanúsított-ként szemléli, elveszíti valóságérzetét. A regény legértékesebb jelenetei ennek a torzító mechanizmusnak a működését szemléltetik, méghozzá úgy, hogy a folyamatba bevonják a megfelelően kondicionált közép-kelet-európai befogadói tudatot is. Ilyen például a feleség elbeszélése a Tavasz Tárlat kudarcáról, ami szorosan kapcsolódik a regény parabolisztikusságához is. Úgy tűnik, hirtelen az egész család élete rácafol a közéleti nem cselekvés, kívülmaradás filozófiájának gyakorlati megvalósíthatóságára: Fátroyt perbe fogják, munkahelyéről (nem hivatalosan) elbocsátották, a feleséget feljelentették, sőt még a gyerek is beírást kapott az ellenőrzőbe, mivel „szándékosan hamisan énekelt” (185.). Lényeges, hogy minden elbeszélői kommentár hiányzik innen. A feleség elbeszéli a vele történeteket, a férj hallgat, az elsődleges elbeszélő csak a hős testi reakcióit írja le („Nem tudott odáfigyelni a feleségére, zsibbadtak a végtagjai, mintha megszűnt volna a vérkeringése, a szíve örülten verdesett. Igyekezett nem leszedülni a hokedliről.” 185.). Semmilyen utalás nincs arra, hogy a három esemény között összefüggés lenne, ehhez a befogadó Kádár-rendszerben formálódott tudata is szükséges, hogy értsük: a három esemény között összefüggés lehet, sőt kell, hogy legyen, minden racionális megfontolás ellenére. A megjelenített, a rendszer által átörökített félelem mondatja ezt velünk.

A mű parabolisztikus jellege és a hősalkotás némely ponton feszültségbe kerül egymással. A karakterépítés hangsúlyos eleme a hős zsidó kispolgári származása, s a regény annak ellenére, hogy több ponton felvillantja a Rákosi-rendszer káderpolitikáját (az antiszemitizmus ébren tartása a népi, illetve a polgári káderek egymással szembeni kijátszása révén) mégis elejti a kérdéskört. Ilyen pl. a regény elején élesen felvetett „mi-tudat”, a zsidó csoportidentitás fenyegetettségként való permanens jelenléte („*Ha innét egyszer kimennek az oroszok, minket kibelegznek!*” 23.). A zsidóság ötvenes évekbeli helyzetét érintő újabb történeti kutatásokkal egybevágóan a regény cselekményelemei. Az antiszemitizmus államhatalom általi tudatos, de rejtett fenntartásának eszközei a zsidók tanácsadó testületekbe való száműzése, vagy a másik oldal megfigyelésének feladata volt: Fátroyt meghívják ugyan az Országos Tervbizottságba, de munkahelyi pozícióját tekintve nem kerülhet feljebb, Kati új munkahelyén pedig jelentéseket kényszerül adni. Ugyanakkor mégsem mondható, hogy a regény központi témája zsidók és magyarok Shoah utáni, ötvenes évekbeli viszonya lenne. Sokkal lényegesebb a rendszer kritikája, annak *mindenféle* partikuláris csoportidentitással szembeni intoleranciája. Fátroy készülő perében lényeges, hogy mindegyik vallási felekezetből szerepelnie kell valakinek, hogy a megfélemlítés és a bizonytalanságban tartás teljes legyen: „*A koncepció az érdekes. Kell egy horthysta tiszt vagy az ivadéka, kell egy református, kell egy katolikus, és kell egy zsidó.*” (230.) Szász Lali tanításai után a hős felismeri, hogy az ígért osztály és megkülönböztetés nélküli társadalom csak utópia: „*Pereket kohol, ártatlanokat ítél halálra, kínoz meg, küld büntetőlágerbe ez a rendszer, amely származás szerint ugyanúgy megkülönböztet, mint az előző, csak nem vérségi, hanem osztályalapon.*” (251.) Az egyén szabad választásán és teljesítményén alapuló, a partikuláris csoportidentitást a jogegyenlőség nevében elimináló, teljesítményen alapuló modern identitáskonstrukció megvalósítására tehát éppúgy nincs lehetőség, ahogyan a Horthy-korban sem volt. Nincs tehát semmi a regény szerint, ami a századokon átörökölt, „jövőtlenül parancsot váró”, gyűlölködő jobbágymentálitással szembehelyezhető lenne.

A hős nemcsak saját szituációját, de a rendszert megalapozó megtorlások kegyetlen logikáját is megérti. A regény a felismerés és a tudomásulvétel kognitív folyamatát ábrázolja, de a Kádár-rendszer mentalitásának rajza csak az utolsó lépés által válik teljessé: a rettegés, a megmenekülés, majd az élet újrakezdése lehetőségének egymásra következő stációi minden belső lázadást és rendszerről szerzett tudást felülírnak. A parabola utolsó elemeként Magyarország úgy válik a szerzői tézis szerint „*a hazug önképek és megalapozatlan illúziók országává*”, ahogyan hősünk ignorálja saját korábbi felismeréseit, s talál igazolást feledésére abban a május elsejei tömegben, melynek ő is részese volt.

(*Magvető, Budapest, 2010*)